ΛΗΔΑ ΚΟΥΡΣΟΥΜΠΑ

Την αλλαγή κουλτούρας δεν τη φέρνεις με τιμωρία, αλλά με παράδειγμα

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ

Στην Αντιγόνη Σολομωνίδου-Δρουσιώτου
antigoni.drousiotou@phileleftheros.com

Τον σεβασμό δεν μπορείς να τον επιβάλεις, τον κερδίζεις

Τον σεβασμό δεν μπορείς να τον επιβάλεις. Τον σεβασμό τον κερδίζεις. Την αλλαγή κουλτούρας δεν τη φέρνεις με τιμωρία, αλλά με παράδειγμα, τονίζει εμφαντικά η Επίτροπος Προστασίας των Δικαιωμάτων του Παιδιού, Λήδα Κουρσουμπά. Στέκεται στο ότι η κοινωνία που ζούμε πρέπει να αρχίσει να λειτουργεί με δημοκρατικές διαδικασίες, με σεβασμό ο ένας στον άλλο, και μας θυμίζει πως ακούοντας τα παιδιά και λαμβάνοντας υπόψη αυτό που λένε τους δίδεις ανατροφοδότηση. Αλλά για να αλλάξουν οι συμπεριφορές, πρέπει να αλλάξει η κουλτούρα της κοινωνίας. Αναφέρει πως με συναισθηματική φόρτιση θα παραδώσει τη σκυτάλη του θεσμού που υπηρέτησε με το άπαν των δυνάμεών της.

-Πώς γράφεται η τελευταία Έτήσια Έκθεση της Επιτρόπου Προστασίας των Δικαιωμάτων του Παιδιού;

-Με πολλή συναισθηματική φόρτιση και με πιο δυνατό το αίσθημα απολογισμού για το τι έγινε από της σύστασης του θεσμού, παρότι η Έκθεση αφορά το 2018.

-Ξεκινήσατε τον θεσμό το 2007;

-Είχα την τιμή και την τεράστια ευθύνη να είμαι η πρώτη Επίτροπος Προστασίας Δικαιωμάτων του Παιδιού. Διορίστηκα από τον Πρόεδρο Τάσσο Παπαδόπουλο μετά την ψήφιση του σχετικού Νόμου. Όπως είχα πει στην τελετή διαβεβαίωσής μου το 2008, όραμά μου ήταν να γίνει πραγματικότητα για κάθε παιδί που ζει στην Κύπρο η ουσιαστική απόλαυση των δικαιωμάτων του. Ο Πρόεδρος Αναστασιάδης μου έδωσε τη δυνατότητα να υπηρετήσω και δεύτερη θητεία, το μέγιστο που επιτρέπει ο Νόμος. Νοιώθω ευγνωμοσύνη προς την Πολιτεία που μου έδωσε τη δυνατότητα να υπηρετήσω τη χώρα μου από ένα τόσο σημαντικό και ξεχωριστό πεδίο δράσης. Για μένα ήταν μια διαρκής πρόκληση στην οποία κατέβαλα το άπαν των δυνάμεών μου για να ανταποκριθώ, με τρόπο αποτελεσματικό και πάντα με γνώμονα τη διασφάλιση του συμφέροντος του παιδιού.

-Τα παιδιά σήμερα γνωρίζουν τα δικαιώματά τους;

-Τα δικαιώματα του παιδιού είναι ένα κομμάτι των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μια ανοικτή διαδικασία. Εκείνο που έγινε αυτά τα χρόνια είναι ότι τα δικαιώματα του παιδιού έχουν μπει στον δημόσιο διάλογο. Στόχος και σταθερή επιδίωξη ήταν η προώθηση της θεώρησης του παιδιού ως υποκειμένου δικαιωμάτων, ενεργού μέλους της κοινωνίας. Καταφέραμε, Πολιτεία και κοινωνία, τον επαναπροσδιορισμό του όρου παιδοκεντρικό (που ήταν συνυφασμένος με την αγάπη μας για τα παιδιά και τη φιλανθρωπία) ώστε να διασυνδέεται με τα δικαιώματα του παιδιού. Στα πλαίσια αυτά εμπλέξαμε και τα παιδιά. Όλο και περισσότερα παιδιά γνωρίζουν και έμαθαν να διεκδικούν εποικοδομητικά τα δικαιώματά τους, να έχουν λόγο και άποψη για τα θέματα που τα αφορούν. Και αυτό φαίνεται από τα οργανωμένα σύνολα παιδιών, αλλά και σε ατομικό επίπεδο, κυρίως μέσα στη σχολική κοινότητα.

-Στην αρχή κάποιοι μειδιούσαν όταν μιλούσατε για δικαιώματα του παιδιού, σας θεωρούσαν γραφική;

-Ναι, σε κάποιο βαθμό... ακόμα κάποιοι θεωρούν ότι ασχολούμαι με «ελαφρά» θέματα. Δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτά τα θέματα ρυθμίζονται από διεθνείς συμβάσεις (με τεράστια νομολογία και βιβλιογραφία) που δεσμεύουν τη χώρα μας. Εξακολουθεί να υπάρχει αντίσταση, δυστυχώς, και ανάμεσα σε ανθρώπους των ΜΜΕ. Μιλώντας, για παράδειγμα, για θέματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς και/ή παραβατικότητας, βλέπεις μια αμφισβήτηση των δικαιωμάτων. Αντίθετα, η απάντηση είναι, χειρισμός στη βάση των δικαιωμάτων του παιδιού, με προγράμματα κυρίως πρόληψης. Όταν διδάσκεις ένα άτομο από την παιδική ηλικία ότι έχει δικαίωμα σεβασμού της αξιοπρέπειάς του, δικαίωμα να μην υφίσταται βία/κακοποίηση, το διδάσκεις, ταυτόχρονα, ότι και αυτό οφείλει να σέβεται τα δικαιώματα των άλλων, το μαθαίνεις να λειτουργεί χωρίς τη χρήση βίας. Για να εμπεδώσεις αυτή την κουλτούρα, ξεκινάς με προγράμματα πρόληψης, μέσα από τον τρόπο που λειτουργεί η οικογένεια, η σχολική κοινότητα. Το σχολείο πρέπει να λειτουργεί δημοκρατικά, να ακούει την άποψη του παιδιού και να τη λαμβάνει υπόψη, ανάλογα με την ηλικία και την ωριμότητα. Να εμπλέκει το παιδί στη λήψη αποφάσεων που το αφορούν. Πολλοί ακόμα μειδιούν, όταν τα λέω αυτά. Εξακολουθούν να πιστεύουν ότι η «πειθαρχία» μπορεί να επιβληθεί με αυστηρές ποινές. Τον σεβασμό δεν μπορείς να τον επιβάλεις, τον σεβασμό τον κερδίζεις. Υπάρχουν σχολικές μονάδες που εμπλέκουν τα παιδιά στον τρόπο λειτουργίας τους και μαζί αντιμετωπίζουν και ξεπερνούν τα όποια προβλήματα αντικοινωνικής συμπεριφοράς εμφανίζονται.

-Ακούγοντας τα παιδιά θα προωθηθεί η αλλαγή;

-Ναι. Την αλλαγή της κουλτούρας δεν τη φέρνεις με την αυστηρή τιμωρία, αλλά μέσα από το παράδειγμα. Η κοινωνία που ζούμε πρέπει να αρχίσει να λειτουργεί με δημοκρατικές διαδικασίες, με σεβασμό ο ένας για τον άλλο. Ακούγοντας τα παιδιά και λαμβάνοντας υπόψη αυτό που λένε, τους δίδεις ανατροφοδότηση.

-Είναι συχνές οι δημόσιες παρεμβάσεις σας και στα Μέσα Ενημέρωσης. Σας ακούν αρμόδιοι και μη;

-Οι εμφανίσεις μου στα Μέσα έχουν να κάνουν με τις αρμοδιότητές μου για ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινωνίας. Για να αλλάξουν οι συμπεριφορές πρέπει να αλλάξει η κουλτούρα της κοινωνίας. Οι κρατικές Υπηρεσίες στελεχώνονται από ανθρώπους. Άλλη πτυχή των αρμοδιοτήτων είναι ο έλεγχος. Στα πλαίσια αυτά προβαίνουμε σε παρεμβάσεις προς υπουργούς/αρμόδιες Αρχές, στη βάση παραπόνων που μας υποβάλλονται ή αυτεπάγγελτα, στη βάση πληροφοριών που παίρνουμε κυρίως από τα ΜΜΕ. Με ικανοποίηση, σημειώνω ότι οι εισηγήσεις μας λαμβάνονται υπόψη και με την πάροδο του χρόνου οι αντιστάσεις μειώνονται.

> *Ακούγοντας τα παιδιά και λαμβάνοντας υπόψη αυτό που λένε, τους δίδεις ανατροφοδότηση*

-Πώς γίνεται η παρέμβασή σας;

-Σε πρώτο στάδιο υπό μορφή διερευνητικής επιστολής, για να διακριβώσουμε τα γεγονότα. Τοποθετούμαστε πάνω σε αυτά στη βάση των δικαιωμάτων του παιδιού και, όπου διαπιστώνουμε παραβιάσεις δικαιωμάτων, γίνονται εισηγήσεις για διορθωτικά μέτρα, όχι μόνο για τη συγκεκριμένη περίπτωση, αλλά για βελτίωση της κατάστασης γενικά. Γίνονται εισηγήσεις για αλλαγή πολιτικών, διαδικασιών, πρακτικών αλλά και νομοθεσίας. Για θέματα που είναι επαναλαμβανόμενα, εκδίδουμε Έκθεση/Τοποθέτηση/Θέση (χωρίς προσωπικά στοιχεία) με σφαιρικές εισηγήσεις για διορθωτικά μέτρα. Αυτές κοινοποιούνται και στις αρμόδιες Κοινοβουλευτικές Επιτροπές, για σκοπούς κοινοβουλευτικού ελέγχου. Με ικανοποίηση σημειώνω ότι οι Εκθέσεις μας αξιοποιούνται από τις Κοινοβουλευτικές Επιτροπές.

-Ο ρόλος σας είναι συμβουλευτικός;

-Ο ρόλος του θεσμού είναι να τοποθετείται τεκμηριωμένα για θέματα που αφορούν στα δικαιώματα του παιδιού και να λειτουργεί ως μοχλός πίεσης. Το πόσο αποτελεσματικός είναι εξαρτάται και από τη νοοτροπία της κάθε κοινωνίας. Βλέπουμε ότι οι Σκανδιναβικές Χώρες θεωρούν τον θεσμό πολύ αποτελεσματικό γιατί το να βρεθεί Κυβέρνηση σε «δύσκολη θέση» μετά από κριτική ενός ανεξάρτητου ελεγκτικού οργάνου είναι σημαντικό. Στις μεσογειακές χώρες δεν είναι το ίδιο. Οφείλω, όμως, να τονίσω ότι, σε πάρα πολλούς τομείς, λήφθηκαν σημαντικά μέτρα για συμμόρφωση με τις θέσεις του θεσμού. Μπορεί να μη γίνονται άμεσα, αλλά σταδιακά αλλάζουν πράγματα. Παράδειγμα η θέση μας για τα λεωφορεία σχολικών διαδρομών στην οποία επισημάνθηκαν πολλές παραβιάσεις, είχαμε άμεση θετική δέσμευση από τους υπουργούς Συγκοινωνιών και Παιδείας, ότι θα μελετούσαν το θέμα με στόχο να λυθούν τα προβλήματα. Στην πορεία διαφάνηκε ότι εξακολουθούν να υπάρχουν ελλείμματα, αλλά είναι σημαντική η αποδοχή της ύπαρξής τους και της ανάγκης να επιλυθούν.

-Ναι, αλλά η αποδοχή της ύπαρξής τους δεν είναι αρκετή, λύσεις χρειάζονται.

-Συμφωνώ, αλλά σιγά – σιγά έρχεται η αλλαγή και είναι σημαντικό ότι έχει εμπεδωθεί και στη συνείδηση των αρμοδίων ότι οφείλουν να φροντίσουν για την επίλυσή τους, αλλά και της κοινωνίας. Πολύ σημαντικός είναι και ο ρόλος των ΜΜΕ που δημοσιοποιούν τις θέσεις μας και λειτουργούν ως μοχλός πίεσης, για τη λήψη πολιτικών αποφάσεων.

-Η χειρότερη μορφή κακοποίησης παιδιών είναι η σεξουαλική;

-Ναι, και δυστυχώς, υπάρχει σε μεγάλη έκταση και στην Κύπρο. Όταν άρχισα να το επισημαίνω το 2008-09, με αμφισβητούσαν. Οι Ευρωπαίοι Επίτροποι είχαμε επιφορτιστεί από το Συμβούλιο της Ευρώπης να δράσουμε σε εθνικό επίπεδο στα πλαίσια της εκστρατείας «1 στα 5» ενάντια στη σεξουαλική κακοποίηση, ειδικά μετά την υιοθέτηση της Σύμβασης Λαζαρότε το 2010. Αυτή η εκστρατεία του Συμβουλίου της Ευρώπης εδράζεται σε πανευρωπαϊκή έρευνα που απέδειξε ότι ένα στα πέντε παιδιά θα βρεθεί αντιμέτωπο με κάποιας μορφής σεξουαλική κακοποίηση. Η πρώτη έρευνα στην Κύπρο έγινε το 2015, από το Πανεπιστήμιο Κύπρου, και έδειξε ότι σε κάποιους δείχτες είμαστε πιο κοντά στο 1 στα 4. Όταν σε Έκθεσή μου το 2010 μίλησα για ανάγκη να συσταθεί «Σπίτι του Παιδιού» στη βάση του ισλανδικού μοντέλου, ένα πρόγραμμα όπου όλες οι Υπηρεσίες είναι μαζεμένες σε ένα χώρο και προσφέρουν στο παιδί στήριξη, φαινόταν άπιαστο όνειρο.

-Σήμερα πού βρισκόμαστε;

-Έχουμε προχωρήσει πολύ, επικυρώσαμε τη Σύμβαση Λαζαρότε, υπάρχει μια καλή νομοθεσία (κενά που εντοπίζονται σταδιακά διορθώνονται με τροποποιήσεις), υπάρχει Εθνική Στρατηγική και Σχέδιο Δράσης, λειτούργησε το «Σπίτι του Παιδιού», το οποίο είναι ένα πολύ καλό παράδειγμα συνεργασίας κράτους με ΜΚΟ. Και όλα αυτά επιτεύχθηκαν γιατί στην πορεία υπήρξε συνεργασία της Εκτελεστικής με τη Νομοθετική Εξουσία, αλλά και της κοινωνίας των πολιτών. Εξακολουθούν να υπάρχουν παραβιάσεις, αλλά σημειώνεται σημαντική πρόοδος στον τρόπο αντιμετώπισης.

-Οι δολοφονίες του καθ' ομολογίαν κατά συρροή δολοφόνου με θύματα δυο παιδιά τι δείχνουν;

-Αποκάλυψαν κενά στην εφαρμογή διαδικασιών αλλά και προκαταλήψεις. Επειδή η μητέρα του παιδιού ήταν αλλοδαπή, λειτούργησε η νοοτροπία ότι «αυτές φεύγουν στα κατεχόμενα» και δεν ακολουθήθηκε η διαδικασία καταχώρησης των παιδιών ως ελλειπόντων και ουδέποτε εφαρμόστηκε η διαδικασία συνεργασίας με συγκεκριμένη ΜΚΟ, ενώ υπήρχε σχετικό πρωτόκολλο. Μετά αυτή την εμπειρία, η Αστυνομία έχει καταρτίσει σχετικές διατάξεις, κατόπιν διαβούλευσης και μαζί μας.

-Ποια άλλα θέματα παραμένουν ανοικτά;

-Το θέμα της βίας μέσα στην οικογένεια είναι επίσης πολύ μεγάλο και δεν εννοώ μόνο τη φυσική βία, αλλά και τη λεκτική και την ψυχολογική. Το bullying που γίνεται στα σχολεία. Κάθε σχολική μονάδα πρέπει να έχει πολιτική ενάντια στη βία και ειδικά ενάντια στο bullying και, δυστυχώς, πρόσφατα διαφάνηκε ότι δεν υπάρχει, τουλάχιστον σε αποτελεσματικό βαθμό. Το θέμα των εξαρτησιογόνων ουσιών και της χρήσης και κατάχρησης αλκοόλ. Τα θέματα των παιδιών με αναπηρίες, θέματα κοινωνικών παροχών, η χρήση του διαδικτύου και το διαδικτυακό bullying.

> *Πρέπει να αλλάξει η κουλτούρα μας για να αλλάξουν οι συμπεριφορές*

Τα παιδιά έχουν άποψη και θέλουν να τ' ακούμε

-Τα παιδιά έχουν μηχανισμούς επικοινωνίας μαζί σας, σας στέλλουν παράπονα;

-Ο αριθμός παραπόνων που υποβάλλονται από παιδιά είναι διαρκώς σε αυξητική τάση. Κάνουμε εργαστήρια για παιδιά, όπως π.χ. τη «Δικαιωματοχώρα», για παιδιά προδημοτικής ή τετάρτης δημοτικού, καθώς και εργαστήρια σε σχολικές μονάδες. Υπάρχει η «Ομάδα Εφήβων Συμβούλων» της Επιτρόπου (ΟΕΣ), που συγκροτείται κάθε χρόνο από παιδιά από 13-17 χρονών, από διαφορετικά κοινωνικά στρώματα και βιογραφικά, ώστε να είναι αντιπροσωπευτική της μαθητικής κοινότητας. Συζητούμε μαζί θέματα που τα αφορούν, τα ακούμε και παίρνουμε πληροφόρηση για τα προβλήματα που υπάρχουν σήμερα στα σχολεία. Διάφοροι υπουργοί (Παιδείας/Υγείας) και ανεξάρτητες Αρχές διαβουλεύτηκαν με την ΟΕΣ στο Γραφείο μας και σε κάθε περίπτωση εξέφρασαν την άποψη ότι η διαβούλευση ήταν πολύ επωφελής.

-Ποια τα πιο συνηθισμένα παράπονα των παιδιών;

-Ότι οι γονείς δεν μιλούν μαζί τους γιατί είτε δεν έχουν χρόνο είτε κάποια θέματα τα θεωρούν ταμπού. Ότι στο σχολείο δεν υπάρχει χρόνος για συζήτηση και δεν συζητούνται θέματα που προβληματίζουν και απασχολούν τα παιδιά. Έχουν παράπονο ότι δεν γίνεται σεξουαλική διαπαιδαγώγηση, θέμα για το οποίο και οι γονείς δεν μιλούν μαζί τους. Έχουν παράπονο ότι δεν ακούεται η άποψή τους και δεν λαμβάνεται υπόψη. Είναι δικαίωμα των παιδιών να έχουν άποψη και να λαμβάνεται υπόψη ανάλογα με την ηλικία και την ωριμότητα. Είναι δικαίωμά τους να έχουν μια εκπαίδευση που θα τους βοηθήσει να αναπτύξουν κριτική σκέψη.

Τίποτε δεν γίνεται μόνο του· πρέπει να πολεμήσεις

-Ποια συμβουλή θα δώσετε στον ή στη διάδοχό σας;

-Δεν μου αρέσει να δίνω συμβουλές. Ο/η διάδοχός μου θα έχει το δικό του/της όραμα. Θα πω, όμως, τη δική μου εμπειρία. Είδα την έπαλξη της Επιτρόπου ως μια διαρκή πρόκληση στην οποία κατέβαλα το άπαν των δυνάμεών μου προκειμένου να ανταποκριθώ με τρόπο θετικό και αποτελεσματικό και πάντα με γνώμονα τη διασφάλιση του συμφέροντος του παιδιού. Ανεκτίμητη βοήθεια, την οποία θα έχει και ο/η διάδοχός μου, είναι οι συνεργάτες μου, οι οποίοι μοιράστηκαν το όραμά μου, εργάστηκαν μαζί μου με ζήλο, ευσυνειδησία και επιστημονική επάρκεια, με αφοσίωση στον θεσμό και σεβασμό στα παιδιά της Κύπρου.

-Μετανιώνετε για κάτι;

-Όχι για πράγματα που έγιναν, αλλά για κάποια πράγματα που ίσως θα μπορούσαν να γίνουν ή για τα οποία θα μπορούσαμε να επιμένουμε περισσότερο, αλλά η πίεση χρόνου της δεδομένης στιγμής δεν το επέτρεψε.

-Ποια ήταν η σχέση σας με τα ΜΜΕ;

-Τους δημοσιογράφους τούς έβλεπα πάντα ως πολύ καλούς συνεργάτες, ακόμα και όταν ασκούσαν κριτική. Μας προβληματίζαν πάντα και προσπαθούσαμε να δούμε αν κάτι έπρεπε να γίνει διαφορετικά. Τα ΜΜΕ ήταν και παραμένουν πηγή πληροφόρησης για διάφορα θέματα και συνεργάτες στις δράσεις για ενημέρωση και ευαισθητοποίηση της κοινωνίας, αλλά λειτουργούν και ως μοχλός πίεσης προς τους αρμόδιους για υιοθέτηση των εισηγήσεών μας. Αρχικά, όταν μιλούσαμε για το πώς πρέπει να παρουσιάζεται το παιδί ως είδηση ή να αντιμετωπίζεται στη δημοσιογραφία το γεγονός ότι έχεις παιδιά θεατές, ήταν δύσκολο. Σιγά – σιγά χτίσαμε μια σχέση συνεργασίας, καταρτίσαμε μαζί σχετικό Οδηγό. Συχνά, υπεύθυνοι ειδήσεων επικοινωνούν μαζί μου για διαβούλευση ως προς τον τρόπο παρουσίασης μιας είδησης.

-Πώς εισπράττετε την αντίθετη άποψη;

-Η κριτική και ο αντίλογος στις θέσεις μας δεν με ενόχλησαν ποτέ. Οι τοποθετήσεις μας είναι προϊόν έρευνας ως προς τα γεγονότα και οι απόψεις μας εδράζονται στη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού και τη σχετική νομολογία και βιβλιογραφία. Δεν διεκδικήσαμε ποτέ το αλάθητο. Οποιαδήποτε άλλη άποψη που τεκμηριώνεται είναι ευπρόσδεκτη. Αλλά επίκριση που δεν στοιχειοθετείται και που είναι κακόπιστη ή απλά χλευασμός δεν είναι αποδεχτή και, ναι, ενοχλεί.

-Με τι συναισθήματα θα παραδώσετε τη σκυτάλη τον Σεπτέμβριο;

-Με μεγάλη συναισθηματική φόρτιση γιατί είχα την τιμή και το προνόμιο να δημιουργήσω και να χτίσω αυτό τον θεσμό, μπήκε στον χάρτη και έζησα όλη την πορεία του πολύ έντονα. Με ένα αίσθημα ικανοποίησης και ευγνωμοσύνης προς τους Προέδρους της Δημοκρατίας που με εμπιστεύτηκαν, δίνοντάς μου την ευκαιρία να υπηρετήσω τον τόπο μου από ένα τόσο σημαντικό πεδίο. Ο Επίτροπος Προστασίας Δικαιωμάτων του Παιδιού είναι μονοπρόσωπο όργανο και αυτός φέρει την ευθύνη για τις θέσεις του θεσμού. Όμως, κανένας δεν μπορεί μόνος του να πετύχει πράγματα. Υπάρχει μια πολύ σημαντική ομάδα ανθρώπων, οι συνεργάτες μου, οι οποίοι ασπάστηκαν το όραμά μου και δουλέψαμε συλλογικά. Είμαι περήφανη για αυτούς και τους οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ.

> *Κατέβαλα το άπαν των δυνάμεών μου να ανταποκριθώ θετικά και αποτελεσματικά*

-Τι θα σας λείψει;

-Η καθημερινή συνεργασία μου με αυτούς τους ανθρώπους, γιατί δένομαι με τους συνεργάτες μου. Δεν θα παύσω, όμως, να ασχολούμαι με αυτό το πεδίο που έγινε τόσο σημαντικό κομμάτι στη ζωή μου, αλλά σίγουρα με άλλον τρόπο.

-Σας τρομάζει η σύνταξη;

-Θα παραμείνω ενεργός πολίτης, υπάρχουν πολλοί τρόποι για να εξακολουθήσει να προσφέρει κάποιος. Όταν κάτι έχει γίνει βίωμά σου κι έχεις δουλέψει τόσο πολύ για αυτό, δεν το εγκαταλείπεις.

-Τι μάθατε από αυτή τη διαδικασία;

-Επιβεβαιώθηκε αυτό που είναι και το μότο μου στη ζωή: ότι τίποτε δεν γίνεται μόνο του, πρέπει να προσπαθήσεις, να πολεμήσεις. Πιστεύω στη δύναμη της θέλησης. Κατάλαβα την πραγματική έννοια αυτού που μαθαίναμε μικροί: «η χαρά του δίνειν». Το να ασχολείσαι, να παλεύεις για κάτι που θα έχει ως αποτέλεσμα τη βελτίωση των συνθηκών ενός παιδιού ή καλύτερα όλων των παιδιών προσφέρει τη μεγαλύτερη ικανοποίηση, πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε επιβράβευση.